

Hat: Davut Bektaş

Türk-İslâm Edebiyatında
Ana Hatlarıyla Tevhid Anlayışı:

Mende Olan Âşikâr Sensin

Edebiyatımızda Allah Teâlâ'nın varlığından, birliğinden, zât, sıfat ve fiillerinden, sonsuz kuvvet, kudret ve azametinden, eşsiz merhametinden bahseden, O'nun yüceliği karşısında başta insanoglu olmak üzere bütün mahlukatın aciz ve O'na muhtaç olduğunu anlatan edebî türe tevhid denir.

► Türk-İslâm edebiyatı, kaynağı tevhid akidesine dayanan, iman ve irfan pınarlarından beslenen bir edebiyattır. Edebiyatımızda Allah Teâlâ'nın varlığından, birliğinden, zât, sıfat ve fiillerinden, sonsuz kuvvet, kudret ve azametinden, eşsiz merhametinden bahseden, O'nun yüceliği karşısında başta insanoglu olmak üzere bütün mahlukatın aciz ve O'na muhtaç olduğunu anlatan edebî türe tevhid denir. Eserlere besmele, hamdele ve salvele ile başlamak kökü sahabe dönemine kadar uzanan eski bir gelenektir. Müelliflerin mensur eserlerinde bulunan hamdele kısmı yukarıdaki tevhid tanımı içerisine girmektedir. Şairler ise divanlarına -eğer dibace yazmamışlarsa- manzum tevhidle başlamışlardır. Türk-İslâm edebiyatında

divanında tevhide dair manzume bulunmayan şair yok gibidir. Tevhidnâme, vahdetnâme, ihlâsnâme gibi müstakil eserleri de bu türün içerisinde saymak gerekir. Bu tarz eserler ekseriyetle manzum olarak yazılmışlarsa da mensur parçalara da rastlamak mümkündür. Manzum olanları genellikle kaside şeklinde yazılmıştır. Bununla birlikte gazel, terci-bend, terki-bend, mesnevî, rubâî, kıt'a, beyit gibi şekillerde yazılanları da mevcuttur. Sinan Paşa'nın Tazarrunâme'si bir münâcât olmasına rağmen yukarıda söz konusu edilen hususiyetleri de ihtiva ettiği için mensur bir tevhid sayılır. Şeyhî ve Niyâzi-i Mısri'nin tevhidleri en meşhur manzum tevhidlerdendir.

Tevhidle ilgili mevzuların anlatıldığı eserlerde ana kaynaklar Kur'an, hadis,

Tevhidle ilgili mevzuların anlatıldığı eserlerde ana kaynaklar Kur'an, hadis, kelim ve tasavvuftur. Şair ve edipler bu kaynaklardan ictibas, telmih, istişhad, hüsn-i ibtida (berâet-i istihsal) vb. yollarla istifade ederek kendi bilgi ve kabiliyetleri ölçüsünde edebî metinler meydana getirmişlerdir.

kelim ve tasavvuftur. Şair ve edipler bu kaynaklardan ictibas, telmih, istişhad, hüsn-i ibtida (berâet-i istihsal) vb. yollarla istifade ederek kendi bilgi ve kabiliyetleri ölçüsünde edebî metinler meydana getirmişlerdir.

Bir tevhid metni üç kısımda mütalaa edilebilir: İlk kısımda Allah Teâlâ'nın zâtî (selbî/ tenzihî) ve subûtî sıfatlarından bahsedilir. Bilindiği üzere zâtî sıfatlar vücûd, kıdem, bekâ, muhâlefetün li'l-havâdis (yarattığı hiçbir şeye benzememesi), kıyâm bi-nefsih (Allah'ın kimseye muhtaç olmaması, kendi zâtıyla var olması) ve vahdâniyyettir. Subûtî sıfatlar ise hayat, ilim, irade, kudret, semi, basar, kelâm ve tekvindir. İkinci kısımda Allah'ın esma ve efâli ile birlikte bütün bu sıfatların kainattaki tecellileri zengin örneklerle ele alınır. Üçüncü kısım münâcâttır. Bazen münâcâttan evvel Hazret-i Peygamber'le alâkalı birkaç beyit de bulunur. İlk ve ikinci kısımlarda Cenâb-ı Hakk'ın kuvvet ve kudretinin, celal ve cemalinin tecellileri, üçüncü kısımda ise beşerî aczin, havf ve recanın izleri hâkimdir.

Sadece şeriat esaslarını ihtiva eden tevhidler olduğu gibi, bu esaslarla birlikte tasavvufi kaideleri barındıran tevhidler de vardır. Tasavvufi tevhidler umumi tasavvuf ve hususî tasavvuf kaidelerini ihtiva edenler şeklinde ikiye ayrılabilir.¹ Buna göre genel tasavvuf sistemi, başta Sadreddin Konevî, Muhyiddin İbn Arabî, Mevlânâ Celâleddin Rûmî, Molla Câmî olmak üzere büyük mutasavvıfların görüş ve duyuş tarzlarından oluşur. Bu görüşlerden oluşan mazmunlar divân edebiyatının tasavvufî olmayan şiirlerinde de yer alır. Hususî tasavvuf kaideleri ise daha çok Hurûfilik, Bektâşilik, Alevilik gibi mezhep ve tarikatların inanışlarından meydana gelmektedir.

Tevhidlerde ele alınan şerî esasların bir kısmı şöyle sıralanabilir:

1. Cenâb-ı Hakk'ın varlığı şüphesizdir. İnsan aklının O'nun zâtını idrakten aciz oluşu O'nun yokluğunu göstermez.

2. O, tektir, daima diridir (hayy), mevcudatı koruyup yönetendir (kayyûm), bütün zaaf, hata ve noksanlardan münezzehtir, hiçbir iş O'na ağır gelmez. Yarattıkları

nın her hâline muttallidir, her şeyden haberdardır.

3. Cenâb-ı Hak evveldir, âhirdir, ezeli ve ebedidir. Vâcibü'l-vücûddur. Eşi benzeri, ortağı yoktur. Doğmamıştır, doğurmamıştır. Yarattıklarına benzemez. Hiçbir şeye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır.

4. Bütün mevcudat O'nun zâtının, ilminin, kudret ve iradesinin, sıfat, efâl ve esmasının, celal ve cemalinin delilidir.

Tevhidlerde yer alan - çoğu vahdet-i vücûd esası üzerine bina edilmiş- genel tasavvufî esasların bir kısmı ise şöyle sıralanabilir:

1. Allah Teâlâ gizli hazinesini âşikâr kılmak için mevcudatı yaratmıştır.

2. Her şey O'nun vahdaniyet denizinin dalgalarından, tecellilerinden müteşekkildir.

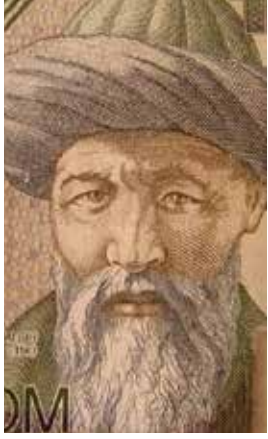
3. Tevhid-i Zât'a ancak esma ve sıfatlar tarikiyle vasıl olunabilir.

4. Marifetullah için akıl kâfi değildir, aşk-ı ilâhî lâzımdır.

5. Tecelli-i Zât O'ndan gayrı ne varsa terk etmekle mümkün olabilir.

6. İnsan Allah'ı bilmek ve O'na ulaşmak için çaba sarf etmelidir, zira insanın yaradılış gayesi budur.²

Bir âyet-i kerîmede "Hüve'l-evvelü ve'l-âhirü ve'z-zâhirü ve'l-bâtînu ve hüve bi-küllî şey'in alîm" buyurulmaktadır.³ Yani, "Evvel'dir O, başlangıcı yoktur; Âhir'dir O, sonu yoktur; Zâhir'dir O, herşeyde belirir; Bâtın'dır O, gözlerden gizlenmiştir. Her şeyi en güzel biçimde bilendir O." Meşhur hadîs-i kudsîde de "Küntü kenzen mahfiyyen fe ahbebtü en u'rafe fe halektü'l-halke/Ben gizli bir hazineyim, bilinmeyi diledim (sevdim), mahlukatı yarattım." buyurulmuştur.⁴ Cenâb-ı Hakk'ın bu "muhabbet"i (muhabbet-i Zâtiyye) ehadiyyet mertebesinden vahidiyyete, oradan da ervah, misal ve şehadet mertebelerine tenezzül ederek zâhir olmuştur. O hâlde bütün mahlukat söz konusu muhabbetin eseridir. Bu muhabbet bazı varlıklarda O'nun celalinin, bir kısmında da cemalinin tecellisi olarak zuhur eder. O hiçbir şeyi boş yere var etmemiştir, zulûmatı da envarına

Bir gün bu işleyiş de duracak, yolculuk tamamlanacak, her şey aslına rücu edecek, sadece Allah'ın zâtı bâki kalacaktır. Aslolan, bu dünyanın bir nefeslik gölge-lik olduğunun farkına vararak oyalanmadan yolculuğa (seyr ü sülûk) devam etmek ve menzil-i maksuda erebilmektir.

ulaşmaya basamak yapmıştır. Bu sebeple Niyâzi-i Mısri

Zihî kenz-i hafî k'andan gelüp her var olur peydâ

Gehî zulmet zuhûr ider gehî envâr olur peydâ

demektedir. "Lâ ilâhe illâ hüve, küllü şey'in hâlikün illâ vechehu/O'nun zâtından başka her şey helâk olucudur. Hüküm O'nundur ve siz O'na döndürülüp götürüleceksiniz." âyeti⁵ "şehadet/görüntü âlemi" olarak tavsif edilen bu dünyada her ne kadar büyük farklılıklar, çeşitlilikler göze çarpıyor ise de aslında hepsinin O'ndan zuhur etmekte (heme ez O'st) ve O'nu göstermekte olduğunu ortaya koymaktadır (vahdet der kesret). Zaten bu görüntüler âleminde var olan her şey ya vehim ve hayal ya akisler yahut gölgelerden ibarettir:

Küllü mâ-fi'l-keveni vehmün ev hayâl
Ev ukusun fi'l-merâyâ ev zilâl⁶

Fuzûlî de buna istinaden, aşağıdaki beyitlerde âşıkın kendini fânî bildikten sonra kesret içinde de maşuka ulaşabileceğini, aslında her şeyde ve her yerde görünenin, bilinenin sadece O olduğunu (heme O'st) anlatır:

Mende olan âşikâr sensin
Men hod yohum ol ki var sensin
Ger men men isem nesin sen iy yâr
V'er sen sen isen neyim men-i zâr⁷

Kur'an-ı Kerim'de "Küllü men aleyhâ fân. Ve yebkâ vechu rabbike zül-celâli ve'l-ikrâm/Yeryüzünde bulunan her şey fanidir (yok olmaya mahkumdur). Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır." buyrulmaktadır.⁸ Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu Bilig'de söylediği gibi "Neye ağlayıp feryâd ediyorsun? ...Doğan ölür, kara toprak olur; yükselen iner, yürüyen durur, veren alır..."⁹ Kainatta sürekli bir işleyiş hâkimdir. O'nun kaderi hükümünü icra etmekte, vadesi gelen gitmekte, gidenin yerini başkası doldurmaktadır. Bir gün bu işleyiş de duracak, yolculuk tamamlanacak, her şey aslına rücu

edecek, sadece Allah'ın zâtı bâki kalacaktır. Aslolan, bu dünyanın bir nefeslik gölgelik olduğunun farkına vararak oyalanmadan yolculuğa (seyr ü sülûk) devam etmek ve menzil-i maksuda erebilmektir:

Bildik gelenler geçdiler gördük konanlar göçdüler

İşk şarâbın içen cânlar uymaz göçmeğe konmağa¹⁰

Allah Teâlâ sırların sırlandığı katından bu âlem-i şehadete tecelli eyler. Tecelli, görünmeyen kalplerde görünür hâle gelmesidir. Cenâb-ı Hak bazen zâtı ile tecelli eder, bazen fiilleri, bazen sıfatları, bazen de isimleriyle tecelli eder. Zâtı ile tecelli etmesi ehadiyyet mertebesidir, kendisinden başkası bilmez. Sıfatları, isim ve fiilleriyle tecelli ettiğinde bunlar kulun kalbinde zahir olur. Kul o sıfatlarla mevsuf, o isimlerle müsemma olur. O fiilleri müşahede ve mülâhaza eder. Cenâb-ı Hak'ın tecellisinin her kulda farklı tezahürleri vardır. Âşıklar tecelliyatı efâl ve sıfattan tecelli-i Zât'a terakki etmişlerdir. Ehl-i tasavvuf buna "lezzet-i kâmile" der. Dünya, âşıklar için cehenneme dönse bile onlar burayı cennete çevirebilirler. Zira Yâr ile beraber olanı ateş yakmaz, bıçak kesmez, su boğmaz. Nitekim Hz. İbrahim'e ateş gülzar olmuş, Hz. İsmail'e bıçak işlememiş, Hz. Musa'ya deniz yarılmıştı. "Ve hüve ma'aküm eynemâ küntüm/Nerede olursanız olun, O sizinle beraberdir."¹¹ "Ve nahnü akrebü ileyhi min habli'l-verîd/Biz ona şah damarından daha yakınız"¹² âyetleri bu sırta vâkıf ârifler için dünyayı cennete çevirmeye yeter. Yenişehirli Avni Bey'in dediği gibi:

Çünkü sen âyine-i kevine tecellâ eyledin
Öz cemâlin çeşm-i âşıktan temâşâ eyledin

Ma'ni-i lâhutunu nasûtda izhar için
Âdeme sûret verip ta'lîm-i esmâ eyledin¹³

Bursevî de "Ve nefahtü fihî min rûhî/Ona (insana) rûhumdan üfledim."¹⁴ âyetine telmihen insanın "nefes-i Rahmânî" ile vü-

cludu bulduğunu böylece tecelli-i Zât'ın meydana geldiğini, var olan her şeyde de ayrıca esma-i ilâhiyyenin zahir olduğunu söylemektedir.¹⁵ Buna rağmen Allah Teâlâ, mevcudatın nikabına bürünmüştür, yani her varlık O'nun zâtı için birer hicabdır. Ancak irfan ehli olan âşıklar bu hicabı ref edebilirler. Yunus Emre Hazretleri aşağıdaki beytinde ikilikten kurtulup Hak nefesiyle yek-vücut olan bu uğşakı şöyle tavsif etmektedir:

Tevhid imiş cümle âlem tevhidî bilendir âdem
Bu tevhidî inkar eden öz cânına düşmân imiş¹⁶

Ama unutulmamalıdır ki her kalp her sırrı taşıyamaz, her terazi her sıkleti çekemez. Bu sebeple manevi yolculuğu (urûc) kolay zannedip her "makam"a talip olunmamalıdır. Bursevî, "Bu makam mezâlîk-i akdâmdandır. Anıncün tâife-i vücûdiyye bu makamda ilhâda düşmüşlerdir. Neüzü billâhi sübhânehu." diyerek fenâ fillâh ve bekâ billâha talip "ehl-i tevhid"i uyarmaktadır.¹⁷

Allah (celle celalühu) ezeli ve ebedî olduğu için O'nun yaratma işinin de sonu yoktur, yaratma kudreti de ezeli ve ebedidir. O, güneşi ve ayı kendi dairelerinde döndürür,¹⁸ geceyi gündüze, gündüzü geceye katar,¹⁹ alır,²⁰ verir,²¹ yaşatır, öldürür,²² ağlatır, güldürür,²³ ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkarır,²⁴ yarattıklarının rızıkına kefil olur,²⁵ kimini fakir kılar, kimini zengin,²⁶ kimine az verir kimine çok,²⁷ kimini aziz eder, kimini zeli,²⁸ dilediğini dilediği gibi yapar²⁹ ve her ne yaparsa da güzel yapar.³⁰ İşte Allah budur!³¹

Sübhâne men tehayyere fi-sun'ihî'l-ukûl
Sübhâne men bi-kudretihi ya'cüzü'l-fuhûl³²

(Eserleriyle akılları hayrete düşüren Allah'ın şânı ne yücedir!
Kudretiyle âlimleri/güçlüleri aciz bırakan Allah'ın şânı ne yücedir!)

Allah Teâlâ bazen celal ile tecelli eder, bazen cemal ile... Birinin neticesi cennet, birinin ateş olur. Bu taraftan

baktığımızda görürüz ki kışın ardından bahar gelir, hastalığı şifa takip eder, karanlığı aydınlık; zahmet rahmetle neticelenir, sabrın sonu selâmet olur... O taraftan görünense farklıdır. "Dehr içinde hangi gün gördün ki ahşam olmaya?" dese de şair, her sabahı idrak eden akşama, her kışı yaşayan bahara kavuşmayabilir, her hasta şifa bulmayabilir, her yokuşun bir düzü, her gecenin gündüzü olmayabilir...

Niyâzi-i Mısri, tevhidindeki
İçi ummân-ı vahdetdür yüzi sahrâ-yı kesretdür
Yüzün gören görür ağıâr içinde yâr olur peydâ
beytiyle bu kainatın içinin (görünmeyen yüzünün) vahdet denizi, dışının ise çokluk sahrası olduğunu ifade eder ve dışını görenlerin kesret içinde vahdete şahit olduklarını söyler.

Bir kitâbullâh-ı a'zamdır ser-â-ser kâinât
Hangi harfi yoklasan ma'nâsı hep Allah çıkar
beyti de aynı hakikati göstermektedir.

Velhâsıl Hak'ın nazarı ile eşyaya bakan insan O'nun, yarattığı her surete mührünü vurduğuna akıl erdirir. Her şeyde görünen O'dur, her şey O'na işaret eder. Âşık bu esrara vâkıf olduğunda dilinin kilidi çözümler; perdeleri kaldırır, bütün ağırlıkları omzundan bırakır, bütün kayıtlardan kurtulur, tacı tahtı, şanı şöreti atar, Ben bilmez idim gizli ayân hep sen imişsin
Canlarda vü tenlerde nihân hep sen imişsin
Senden bu cihân içre nişân ister idim ben
Âhir bunu bildim ki cihân hep sen imişsin³³

diyerek hilkatın sırrını âşikâr eder;
Edhem gibi bidar olur, Cüneyd gibi serdar olur, Mansur gibi berdar olur... ◀

D İ P N O T L A R

1. Bu tasnif ve genel olarak tevhid türü hakkında daha geniş bilgi için Ali Nihad Tarlan, *Divan Edebiyatında Tevhidler (I-IV fasıkül)*, İstanbul 1936; a.mlf., *Şeyhi Divân'ını Tetkik*, Ankara 2004, s. 52-53, 227-230.
2. Daha taferruatlı bilgi için bk. Neclâ Pekolcay, *İslâmî Türk Edebiyatında Şekile ve Nevilere Giriş*, İstanbul 2000, s. 136-137.
3. Hadîd, 57/3.
4. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, Beyrut 1405/1985, II, s. 173.
5. Kasas, 28/88.
6. Molla Câmî'ye atfedilen bu beyit için bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1991, s. 215; Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Estetikle İlgili Yazıları I*, İstanbul 2000, s. 52.
7. Leylâ vü Mecnûn (2704 ve 2706. beyitler, haz. M. Nur Doğan), İstanbul 2004, s. 484.
8. er-Rahmân 55/26-27.
9. Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, haz. Reşit Rahmeti Arat, Ankara

1959, s. 119, 452.

10. Yunus Emre Divânı Tenkitli Metin, haz. Mustafa Tatcı, İstanbul 2008, s. 22.
11. Hadîd, 57/4.
12. Kaf, 50/16.
13. Yenişehirli Avni Bey, *Divân, Dersâadet* 1306, s. 2.
14. Sâd, 38/72.
15. İsmail Hakkı Bursevî, *Ferahu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammedîyye el-müsemmâ bi-Ferahi'r-rûh)*, İstanbul 1294, I, 4.
16. Yunus Emre Divânı, s. 141.
17. Bursevî, a.g.e., s. 4.
18. Enbiyâ, 21/33.
19. Âl-i İmrân, 3/27.
20. Allah Teâlâ'nın el-Müfîni, el-Müteveffî, el-Mümit (eceli gelenin canını alan) ve el-Mubki (dilediği varlığı dilediği kadar yaşatan) isimleri buna işaretir (En'am, 6/60; Zümer, 39/42).

21. Cenâb-ı Hak'ın el-Mu'tî ismi bunu gösterir. (İsrâ, 17/20, 70; Sâd, 38/39)
22. Tevbe, 9/116, Duhan, 44/8, Necm, 53/44.
23. Necm, 53/43.
24. Âl-i İmrân, 3/27, En'am, 6/95, Rûm, 30/19.
25. Zâriyât, 51/58.
26. Rûm, 30/37, Sebe, 34/39, Necm, 53/48.
27. Âl-i İmrân, 3/26-27.
28. Âl-i İmrân, 3/27.
29. İbrahim, 14/27.
30. Yûsuf, 12/100; Mü'min, 40/64.
31. En'am, 6/95.
32. Ziya Paşa, *Eş'âr-ı Ziyâ*, İstanbul 1298, s. 66.
33. Mevlîvî Şeyhi Samî Dede'ye (v. 1630) ait olan bu rubai için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1338, II, s. 280.